

Gminy karaimskie XIX wieku jako dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Petr Kaleta

Uniwersytet Masaryka w Brnie,
Wydział Pedagogiczny, Katedra Historii

Uniwersytet Karola w Pradze,
Wydział Filozoficzny

Karaim Communities in the 19th Century: Heritage of the Polish–Lithuanian Commonwealth

Summary: Karaim studies have developed quite significantly as a field of research in the past two decades. New specialized scholarly journals such as *Karaitic Archives* and *Almanach Karaimski* have emerged. Other publishing efforts include editions of Karaim documents and important monographs, for instance, Stefan Gąsiorowski's *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku* (Kraków – Budapest 2008). The Karaim quarterly *Awazymyz* contains articles on the history of the Karaim communities. However, most of the contributions do not cover the 19th century when Karaim society underwent major changes. It is important to note that the Karaim communities in Lithuania (the main one being in Troki) and in Volhynia (the most prominent of which was based in Lutsk), were able to establish stronger ties with traditional Karaim communities in the Crimea after they were incorporated into the Russian Empire following the Partitions of Poland. In the meantime, the Karaim community in Halych became isolated from the rest of the Karaim population after it became part of the Austrian Partition. Karaims living in the Russian Partition quickly transformed from Karaim religious communities into the ethnic

group we know as the Karaims of today. In the Karaim community in Halych, traditional religious identity was preserved thanks to the aforementioned isolation of this particular community. Recollections of the past liberties of the Polish–Lithuanian Commonwealth lingered as a sentiment in the Karaim’s collective memory. In the Russian Partition many Karaims continued for a long time to use the Polish language, and only in the mid-19th century did Russian become more commonplace. Another important change in Karaim identity that took place in the 19th century was the shift from Judaism to a Turkic identity. Several leading Karaims, Abraham Firkowicz being one of the most influential, inspired these changes.

Keywords: Karaim Communities in the 19th Century, Karaim Communities of the Polish–Lithuanian Commonwealth, Karaim leaders

Wstęp

Rozbiory Polski i rozpad Rzeczypospolitej Obojga Narodów wywarły znaczny wpływ na życie niewielkiej wspólnoty karaimej¹ na tym terytorium.² W ten sposób od końca XVIII wieku Karaimi z byłego państwa polsko-litewskiego znaleźli się na terytorium dwóch państw, carskiej Rosji oraz monarchii austriackiej, a wiek XIX przyniósł w ich losach niemałe zmiany.

W karaimejskich gminach w zaborze rosyjskim nastąpiło stosunkowo szybkie połączenie tożsamości wspólnoty religijnej wyznającej karaimizm z identyfikacją grupy etnicznej, którą obecnie nazywamy Karaimami. Duże znaczenie dla rozwoju wspólnoty karaimejskiej w Rosji carskiej miało założenie w Eupatorii w 1837 roku Karaimejskiego Zarządu Duchownego (ros. *Караимское духовное правление*), który dał jej odrębną administrację duchową i *de facto* spowodował oddzielenie od administracji żydowskiej. W następnych latach miało to fundamentalny wpływ na formowanie się etnicznej (narodowej) tożsamości karaimejskiej. Dla nielicznej grupy Karaimów najważniejsze dla ich przetrwania

¹ W XVII wieku na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów żyło 2 tys. Karaimów, zaś w gminach na Krymie 1,2 tys., zob. T. Czacki, *Rozprawa o żydach i Karaitach*, Kraków: Biblioteka Polska 1860, s. 142.

² Najobszerniej dzieje Karaimów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów przedstawia monografia S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapeszt: Wydawnictwo Austeria 2008.

było, aby w silnie antysemickiej Rosji zerwali ostatnie więzy historycznie łączące ich ze wspólnotą żydowską. W gminie w galicyjskim Haliczu natomiast, dzięki wspomnianej izolacji, karaïmska tożsamość religijna została zachowana na długo, przy jednoczesnym przyjmowaniu polskiej tożsamości narodowej.

Od czasów, gdy dysponujemy zachowanymi pisemnymi źródłami dotyczącymi Karaïmów, stanowili oni nieliczną grupę religijną, następnie także grupę etniczną. W carskiej Rosji w 1897 roku naliczono ich 12 894, z czego na terenach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów żyło 1383 Karaïmów (gubernia wileńska, kowieńska, witebska i wołyńska). Jeśli dodamy do tego liczbę 192 Karaïmów z Halicza (1896), całkowita ich liczba na byłych terenach polsko-litewskich na końcu XIX wieku wynosiłaby 1575 osób. W okresie tuż przed I wojną światową na tym terenie Bohdan Janusz liczbę osób pochodzenia karaïmskiego szacował na 1800.³ Ze względu na ich niewielką liczbę niełatwo uzyskać szczegółowe informacje o stosunku do Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pamięci o niej wśród gmin karaïmskich w porozbiorowej Polsce XIX wieku. W niniejszym artykule chcemy pokazać, jak ta pamięć (oraz tożsamość kulturowa) objawiła się w trzech, stosunkowo od siebie oddalonych gminach karaïmskich, a jednocześnie naszkicować sposób, w jaki przebiegał proces przechodzenia od tożsamości religijnej do tożsamości etnicznej (etniczno-religijnej). Obok odnalezionych dokumentów posłużą nam do tego także krótkie dane biograficzne dwóch ważnych postaci historii karaïmskiej XIX stulecia, Romualda Kobeckiego i Abrahama Firkowicza.

1. Troki

Najważniejszą, a zarazem najliczniejszą gminą karaïmską na terenach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów były Troki, które po rozbiorach stały się częścią imperium rosyjskiego. W pamięci historycznej miejscowych Karaïmów także przez następne stulecia żywa pozostała tradycja z początku istnienia państwa polsko-litewskiego o tym, jak książę (od 1401 roku wielki książę litewski) Witold (1354/1355–1430) przy okazji jednej z wypraw wojennych na Krym w końcu XIV wieku sprowadził na Litwę 383 karaïmskie rodziny, które osiedliły się w Trokach i w innych miejscach Litwy, stając się podstawą

³ B. Janusz, *Karaïci w Polsce*, Kraków: Księgarnia Geograficzna „Orbis” 1927, s. 49–50.

karaimskich społeczności lokalnych.⁴ Najstarszym zachowanym dokumentem potwierdzającym obecność Karaimów jest wszakże przywilej księcia litewskiego (od 1447 roku także króla polskiego) Kazimierza IV Jagiellończyka z 27 marca 1441 roku przyznający gminie karaimskiej w Trokach samorządowe prawo magdeburskie. Do 1897 roku na terenie guberni wileńskiej naliczono 576 Karaimów⁵ (większość z nich pochodziła z Trok), inne źródło podaje natomiast w 1902 roku 650 osób pochodzenia karaimskiego⁶ w samych Trokach.

1.1. Romuald Kobecki

Jako przykład polskiego patriotyzmu w gminie karaimskiej w Trokach mogą posłużyć nam życiowe losy drugiego z kolei hachama trockiego⁷ i profesora gimnazjalnego w Nowogródku, Romualda Kobeckiego. Jego rodzina pochodziła z Poswola (powiat poniewieski), gdzie jednak pod koniec XVIII wieku gmina karaimska praktycznie przestała istnieć. Pradziad R. Kobeckiego przeniósł się wówczas ze swym synem do Trok. Tam też 6 grudnia 1823 roku przyszedł na świat Romuald Kobecki. Początkowo kształcił się w miejscowej karaimskiej szkole religijnej (midrasz), w której nauka prowadzona była w języku karaimskim. (W rodzinie Kobeckich znano ten język, jednak pierwszym językiem była polszczyzna.) Następnie wstąpił do gimnazjum w Wilnie, a po maturze przez dwa lata dorabiał jako nauczyciel domowy w ziemiańskiej rodzinie Bohdanowiczów na Witebszczyźnie. Pragnął jednak dalej się uczyć. Po rewolucji 1848 roku na wszystkich wydziałach (oprócz lekarskich) poszczególnych uniwersytetów w europejskiej części Rosji liczba studentów została ograniczona do 300. Z tego względu Kobecki miał trudności w znalezieniu możliwości dalszego kształcenia się. Dopiero w 1850 roku udało mu się

⁴ Por. M. Abkowicz, A. Sulimowicz, *Karaj jollary – karaimskie drogi. Karaimi w dawnej fotografii*, Wrocław: Bitik 2010, s. 53.

⁵ Były to dane pierwszego spisu powszechnego w Rosji, zob. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, pod red. Н.А. Тройницкого, [Санкт-Петербург]: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел 1899–1905. Dostęp online: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=27 [28. 10. 2017].

⁶ B. Janusz, op. cit., s. 50.

⁷ Hachamat trocki, obejmujący swym zasięgiem zachodnie gubernie, utworzono w 1863 r. jako odrębną od hachamatu taurydzko-odesskiego w Eupatorii zwierzchnią organizację karaimską. Pierwszym hachamem trockim został Izaak Boaz Kapłanowski (1814–1898).

podjąć studia w Liceum Richelieu'go (ros. *Ришельевский лицей*)⁸ w Odessie, na kształcącym przyszłych urzędników państwowych wydziale ekonomiczno-prawniczym, gdzie limity nie obowiązywały, co zresztą spowodowało rozkwit tej instytucji. Liceum ukończył w 1853 roku, otrzymując złoty medal za pracę z dziedziny ekonomii politycznej pt. *Значение Новороссийского края в торговле зерном* (Znaczenie kraju noworosyjskiego dla handlu zbożem). Kobecki stał się pierwszym Karaimem, który w Rosji ukończył szkołę wyższą. Aby zostało to formalnie uznane, musiał jednak wyjść specjalny ukaz carski, który nadawał Karaimom na tych terenach pełne prawa. Dlatego Romuald Kobecki dopiero w 1857 roku uzyskał nominację do Nowogródka, gdzie w Instytucie Szlacheckim uczył języka francuskiego, wykładając jednocześnie historię naturalną na pensji żeńskiej, a po złożeniu specjalnego egzaminu także język polski.⁹ Jego kariera nauczycielska nie trwała jednak długo. W 1863 roku w związku z wybuchem powstania styczniowego został, podobnie jak inni polscy nauczyciele, pozbawiony stanowiska (zdymisjonowany), a wkrótce potem gimnazjum w Nowogródku zostało zamknięte. Ponieważ Kuratorium Wileńskie ceniło jego prace naukowe oraz działalność pedagogiczną, zaproponowało mu posadę nauczyciela, lecz w Rosji centralnej Kobecki propozycję odrzucił, gdyż chciał pozostać w rodzinnych stronach, na Wileńszczyźnie. Ostatecznie w 1864 roku został zatrudniony na skromnym stanowisku inspektora akcyzowego w guberni kowieńskiej.

Obok tożsamości patriotycznej znaczenie miała jednak u Kobeckiego przede wszystkim jego religijna tożsamość karaimska. Najbliższe kontakty utrzymywał na Litwie z gminą karaimską, a jeśli pozwalał mu na to czas, zawsze odwiedzał Troki, w których był znaną i szanowaną osobą. Jego osiągnięcia na polu zdobytego wykształcenia stały się wzorem dla kolejnych pokoleń Karaimów i Karaimek w XIX wieku, powodując, iż pod koniec XIX wieku tylko w stolicy carskiej Rosji St. Petersburgu, w szkołach wyższych studioowało 200 słuchaczy pochodzenia karaimskiego. Także dzięki swym walorom moralnym Kobecki uważany był za „sumienie” polskich Karaimów i cieszył się wśród nich wielkim autorytetem. W 1894 roku przeszedł na emeryturę, a po śmierci Bogusława Kapłanowskiego objął w 1902 roku stanowisko hachama trockiego. W ten sposób ostatnie lata życia poświęcił wyłącznie sprawom

⁸ Szkoła wyższa, od roku 1865 uniwersytet noworosyjski.

⁹ Kobecki był wymieniany w gronie sumiennych pedagogów gimnazjum w Nowogródku, zob. E. Pawłowicz, *Wspomnienia: Nowogródek, więzienie, wygnanie*, Lwów: nakład autora 1887, s. 44.

społeczności karaimejskiej, w których – jako byłego pedagoga – interesowały go przede wszystkim kwestie kształcenia karaimejskiej młodzieży oraz organizacji szkół karaimejskich. Zmarł 6 kwietnia 1911, pochowany został na cmentarzu karaimejskim w Trokach. Na jego nagrobku wyryto napis „Głowa karaimejskich mędrców w Królestwie Polskim”. Należał do rodziny szlacheckiej, o czym świadczył wpis do księgi szlachty powiatu kowieńskiego.¹⁰

1.2. Polski patriotyzm Karaimów trockich

O tym, że pod koniec XIX wieku wśród Karaimów litewskich stale obecne było dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów, świadczą pisemne wzmianki niektórych badaczy i podróżników z tej epoki. Badania antropologiczne wśród Karaimów w Trokach, w ramach dwóch podróży naukowych w latach 1891 i 1902, prowadził wybitny polski antropolog, lekarz i etnograf, Julian Talko-Hryniewicz (1850–1936). Obok nakreślenia antropologicznej charakterystyki Karaimów, w swych badaniach zauważył także, jak wyraźny wpływ na życie codzienne gminy karaimejskiej w Trokach jeszcze na przełomie XIX i XX wieku miała kultura Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Były to nie tylko język polski czy zachowane wśród Karaimów polskie wersje nazwisk, ale także np. kontusz, charakterystyczny strój szlachty polskiej. Talko-Hryniewicz zanotował odnośnie tej obserwacji: „Za czasów Rzeczypospolitej Karaimi przyjęli wiele zwyczajów polskich, ubioru niemieckiego nie nosili jak Żydzi, a starzy Karaimi pamiętają jeszcze, jak ich dziadowie nosili kontusze. Wszyscy zamieszkali w *Trokach* mówią dosyć czysto po polsku, bez akcentu właściwego rabanitom, szczególnie kobiety, których po mowie trudno odróżnić od miejscowych Litwinek. Dziś choć język urzędowy rosyjski wypiera stopniowo polski, byłem zdziwiony, znalazłszy pomiędzy Karaimami kilku czytających i piszących po polsku. Najczęstsze nazwiska spotykane pomiędzy Karaimami są: Łabanos (najstarsza rodzina, z pośród której było kilku wójtów), Mickiewicz, Kobecki, Poziemski, Gregolewicz, Firkowicz, Kapłanowski, Nowicki, Juchniewicz, Malinowski, Ławrzecki, Szpakowski, Dubiński, Zajączkowski, Pilecki, Abkowicz i inne.”¹¹

¹⁰ H. S. Szapszał, Ś. P. Hachan Romuald Kobecki. (Z powodu 25-lecia jego zgonu). „Myśl Karaimejska” 1935–1936, z. 11, s. 80–84.

¹¹ J. Talko-Hryniewicz, *Karaimi vel Karaici. Zarys antropologiczno-etnograficzny*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 7, Kraków 1904, s. 50.

Dowodem na to, że jeszcze pod koniec XIX wieku Karaïmi w Trokach mówili dobrze po polsku, a po rosyjsku wyraźniej gorzej, jest np. wzmianka we wspomnieniach fińskiej pisarki i tłumaczki (m.in. twórczości Sienkiewicza) Maily Talvio (1871–1951), osoby niezaangażowanej w problematykę karaïmską (i dlatego nie będącej pod wpływem jakichkolwiek sądów na ich temat), która przy swej pierwszej podróży na Litwę w 1894 roku spotkała się w Trokach także z niektórymi przedstawicielami trockiej gminy karaïmskiej.¹²

Przy okazji drugiego pobytu naukowego w miejscowej gminie karaïmskiej, profesor Talko-Hryncewicz zwrócił się do hachama Romualda Kobeckiego, który pomagał mu w uzyskiwaniu informacji o miejscowych Karaïmach, a także sam opowiedział mu historię swej rodziny, nie tylko zachowującej tożsamość karaïmską, ale i pełnej polskiej dumy narodowej. Tę, według obserwacji Talko-Hryncewicza, symbolizowała w domu hachama Biblia w języku karaïmskim oraz położone obok niej dzieło Henryka Sienkiewicza, *Ogniem i mieczem*. Jako człowiek i pedagog związany z kulturą polską i z polskością, miał Kobecki po 1863 roku trudności, aby znaleźć na swej ojczyźnie Litwie (zamieszkaney przez licznych obywateli polskich) odpowiednie stanowisko nauczycielskie, a ze względu na zastrzeżenia carskiego urzędu, nie udało mu się to już do końca życia. Polski antropolog swoje spotkanie z Kobeckim wspominał następująco: „W gabinecie (Kobeckiego) na stole leżał stary testament po turecku, w języku liturgicznym Karaïmów, obok Sienkiewicza *Ogniem i mieczem*. Do późnego wieczora siedzieliśmy ze staruszkiem na ganku wychodzącym na ogród z kwitnącemi krzakami bżów i jaśminów, mając przed sobą wspaniałą panoramę na jezioro, zamek i Witoldowy kościół farny. Takie otoczenie oddziaływało na nastrój duchowy i staruszek jął opowiadać o swej przeszłości i latach młodych. Pamiętał dobrze swego dziadka, chodzącego w kontuszu, zamieszkałego w starym dworku, w którym Kobecki urodził się i wyrósł. Karaïmi do r. 1863 mówili czysto po polsku, zmieniło się to, kiedy nastąpił ucisk i prześladowanie. Wielkie trudności zachodziły przy wyborze Kobeckiego, bo generał gubernator... nie chciał go zatwierdzić jako rzekomo

¹² Zauważyła ona: „Our escort was a handsome young man, who at first spoke broken Russian but then, noticing that we were foreigners, forgot and spoke Polish. He was much more frank and unreserved than our driver had been, and while rowing he told us about conditions in Troki. The supreme governor of the Russians there nowadays was a good man, strict but honest. Not many Jews lived in Troki, but there were Karaïms living there.” L. Huhtala, T. Harviainen, *Maily Talvio, a Finnish Authoress Visits the Karaïms in Lithuania in 1894*. „Studia Orientalia” 1997, t. 82, s. 102.

„opalaczennego”. Wierzył Kobecki w lepsze czasy. Dziś tryumfem naszego zwycięstwa, mówił, są te furki jednokonne, które co niedzielę ciągną pod górę do kościoła. Nie jestem katolikiem, a jednak na ten widok serce mi drga z radości, że zwyciężymy!”¹³

Na polski patriotyzm Kobeckiego i jego karaimejskiej rodziny wskazuje także Seraja Szapszał (1873–1961), orientalista, filolog, hachan i przywódca duchowy Karaimów, pisząc: „Nigdy nie ukrywał on swojej polskości, w domu u niego inaczej nie mówiono jak po polsku, dzieci wychował na prawych Polaków i gdy poszli do szkół, zawsze należeli do organizacji polskich, wówczas oczywiście nielegalnych.”¹⁴ Jego przynależność do polskiego środowiska kulturalnego w Nowogródku potwierdza także fakt, że nazwisko Kobeckiego znalazło się wśród sześćdziesięciu dziewięciu przedstawicieli szlachty nowogródzkiej, którzy podpisali adres powitalny dla Władysława Mickiewicza, syna wieszczka, przebywającego krótko w Nowogródku w 1861 roku.¹⁵

2. Łuck

W historycznej pamięci Karaimów łuckich również zachowała się legenda o początkach ich przybycia na Wołyń. Według niej 100 karaimejskich rodzin, które miały zasiedlić prawy brzeg rzeki Styr w miejscu zwanym Krasna Góra, miał sprowadzić ksiączę Witold.¹⁶ Pierwsze pisemne dokumenty o karaimejskim osadnictwie w Łucku pochodzą jednak dopiero z XVI wieku. Pod koniec XIX wieku miejscowa gmina wyznaniowa karaimejska nie była zbyt liczna. Według danych z 1897 roku na terenie całej guberni wołyńskiej zamieszkiwało 166 Karaimów.¹⁷ Jednak jako ludności miejskiej (chodziło przede wszystkim o Karaimów z Łucka) było ich zaledwie 28.¹⁸

¹³ A. Zajączkowski [rec.], *Juljan Talko-Hryniewicz, Z przeżytych dni (1850–1908)*, Warszawa 1930. „Myśl Karaimejska”, 1935–1936, z. 11, s. 91.

¹⁴ H. S. Szapszał, op. cit. s. 82.

¹⁵ W. Mickiewicz, *Pamiętniki*, t. 2. 1862–1870. Warszawa: Gebethner i Wolff 1927 (wznow. Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2013), s. 58.

¹⁶ Por. M. Abkowicz, A. Sulimowicz, op. cit., s. 33.

¹⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=31 [28.10.2017].

¹⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=124 [28.10.2017].

2.1. Abraham Firkowicz

Polskie wpływy i dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów w łuckiej gminie nie były tak widoczne, jak np. w Trokach, także ze względu na jej niewielką liczebność (najniższą spośród trzech omawianych gmin). Jednak to w Łucku właśnie urodził się i przeżył wczesną młodość Abraham Firkowicz, jedna z wybitnych postaci karaïmskiej historii. Co prawda, większą część życia spędził na Krymie oraz w podróżach, wywarł jednak znaczący wpływ także na życie karaïmskich gmin w Polsce i na Litwie, i w całej Europie wschodniej, przyczyniając się do powstania i ukształtowania karaïmskiej tożsamości etnicznej.

Abraham ben Szemuel Firkowicz przyszedł na świat 2 września 1787 roku w Łucku w rodzinie niezamożnego rolnika. Ze względu na fakt, że rodzina ojca nie była majątna i nie żyła w samym mieście, Abraham Firkowicz nie zdobył tradycyjnego wykształcenia religijnego, jakie uzyskiwała karaïmska młodzież. W wieku lat 20 ożenił się z Hanną, z którą przeprowadził się do wsi położonej w okolicach Łucka. Jednak w 1810 roku zbankrutował i przeniósł się do Łucka. Tutaj, pod wpływem uczonego karaïmskiego Mordochaja ben Józefa Sultańskiego, ukończył karaïmską szkołę religijną. Szybko wyrównał zaległości w wykształceniu religijnym, świetnie opanowując przy tym biblijny i rabiniczny język hebrajski, miał natomiast pewnego rodzaju zapóźnienie, jeśli chodzi o znajomość literackiego języka rosyjskiego. Po konflikcie z Sultańskim Firkowicz wraz z rodziną opuścił w 1822 roku Łuck i przeprowadził się do Eupatorii, gdzie objął stanowisko nauczyciela w tamtejszej szkole karaïmskiej. Punktem zwrotnym w jego życiu był rok 1830, gdy wraz z Simą Babowiczem uczestniczył w pielgrzymce do Jerozolimy. Firkowicz wspominał potem, że podczas tej podróży odkrył znaczenie naukowe geniz, tj. magazynów w synagogach, w których przechowywano zużyte księgi święte i przedmioty rytualne. Po tej podróży objął Firkowicz posadę nauczyciela religii w Konstantynopolu. Uczestniczył również udział w przygotowaniu tureckiego przekładu Tory. Nawiązał wówczas kontakty z władzami Konstantynopola, dzięki którym później otrzymywał rekomendacje do kierowania badaniami oraz pozyskiwania starożytności na Bliskim Wschodzie. W 1832 roku powrócił do Eupatorii jako prywatny nauczyciel w rodzinie Simy Babowicza.¹⁹

¹⁹ T. Harviainen, *Abraham Firkowicz – przeciwstawne portrety bibliofila*, W: M. Abkowitz, H. Jankowski (red.), *Karaj kiuñlari. Dziedzictwo Narodu Karaïmskiego we współczesnej Europie / Наследие Караимов в Современной Европе / Heritage of Karaims in Present Europe*. Warszawa, 19–21.09.2003. Wrocław: Bitik 2004, s. 21–23.

W swych opublikowanych pracach Firkowicz występował z nieugiętą krytyką judaizmu rabinicznego, tradycji talmudycznej, chasydyzmu oraz uczonych żydowskich, co z kolei wywoływało krytyczne reakcje na jego prace u przedstawicieli wymienionych grup. To właśnie z osobą Abrahama Firkowicza jest w dużej mierze związana emancypacja Karaimów, mająca na celu podniesienie politycznej i ekonomicznej pozycji wspólnoty. Stawało się to z kolei przyczyną napięć i animozji między żydowską większością i małą, lecz coraz bardziej niezależną grupą Karaimów. W ramach emancypacji obywateli karaimek ważne było to, że czołowe postaci ich ruchu narodowego zyskały uznanie urzędów carskich. Uwidocznili się to już w 1827 roku, gdy służba wojskowa na terytorium imperium rosyjskiego rozszerzona została na Żydów rabanicznych i Karaimów. Jednak tylko Karaimom udało się szybko uzyskać, głównie dzięki dobrym kontaktom Simy Babowicza z rosyjskimi władzami, cofnięcie wspomnianego rozporządzenia oraz otrzymać zezwolenie na to, by po zapłaceniu specjalnego podatku zostać zwolnionymi z poboru do armii. Dla Karaimów więc wydzielenie się ze środowiska żydowskiego, które w carskiej Rosji było w znaczny sposób dyskryminowane, było sprawą zasadniczą. W tej sytuacji przedstawiciele karaimeckiego ruchu narodowego mieli świadomość, że w procesie emancypacji własnej grupy etnicznej konieczne jest wykazanie się odrębną kulturą oraz historią poświadczoną w najstarszych zabytkach piśmiennych. Niełatwe zadanie zebrania i zbadania dokumentów dotyczących najdawniejszej historii Karaimów powierzono, jako najbardziej odpowiedniej osobie, Abrahamowi Firkowiczowi, który realizował je przede wszystkim w latach 1839–1865. Stanowiło to pewnego rodzaju kontynuację jego działalności kolekcjonerskiej z lat dwudziestych XIX wieku, gdy zajmował się zbieraniem starych druków i pamiątek rękopiśmiennych. Działalność tę prowadził aż do swej śmierci 7 czerwca 1874 w Czufut Kale.²⁰

Krótkotrwałym, ale wielce znaczącym był dwuletni pobyt Firkowicza w Trokach, przypadający na lata wojny krymskiej. Aktywnie uczestniczył wówczas w polskim życiu naukowym Wilna, m.in. jako członek Komisji Archeologicznej. Także właśnie w Wilnie w 1872 roku wydał Firkowicz zbiór karaimeckich epigrafów, w tym pochodzących z cmentarza karaimeckiego w Trokach.²¹

W swych badaniach zajmował się Firkowicz najwcześniejszym okresem karaimeckiej historii, a na podstawie swych znalezisk doszedł do wniosku,

²⁰ Tamże, s. 23–24.

²¹ A. Zajączkowski, *Karaims in Poland. History, language, folklore, science*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1961, s. 64–66.

że przodkowie Karaimów przybyli na Krym w VII wieku i byli powiązani z tureckimi Chazarami. Teza o odrębnych dziejach Karaimów wschodnioeuropejskich stała się ważnym elementem w procesie oddzielenia się ich od przedstawicieli judaizmu rabinicznego. Firkowicz starał się także o odrodzenie i zjednoczenie karaimskich wspólnot religijnych, dlatego swe badania rozszerzył na Persję, Chiny i Etiopię. Zbieranie rękopisów i innych zabytków były wielką pasją Firkowicza, lecz wymagało niemałych środków finansowych, w czym pomagały mu zarówno rosyjskie, jak i tureckie urzędy. Szeroka działalność kolekcjonerska Abrahama Firkowicza, owego „karaimskiego Kolberga”, miała bez wątpienia wpływ także na to, że w 1863 roku Karaimom przyznano w Rosji te same prawa, jakimi cieszyli się w carskiej Rosji wyznawcy chrześcijaństwa. Jednak kilka lat po śmierci Firkowicza z krytyką jego tez wystąpił hebraista Albert Harkavy, który Firkowicza oskarżył o fałszowanie zbieranych obiektów, czego jednak aż do dziś nie zdołano dostatecznie udowodnić. Rola Firkowicza przy tworzeniu własnej tożsamości narodowej Karaimów w drugiej połowie XIX wieku w carskiej Rosji była znaczna, a on sam stał się jedną z głównych postaci karaimskich dziejów.²²

3. Halicz

Początki karaimskiego osadnictwa na Rusi Czerwonej, podobnie jak na Litwie i Wołyniu, są związane z historyczną legendą, która wśród miejscowych Karaimów przetrwała przez cały czas istnienia gminy. Według niej w 1246 roku w Haliczu osiadło się 80 karaimskich rodzin, co miało miejsce 100 lat przed tym, niż Ruś Czerwona stała się częścią państwa polskiego. Według wspomnianej legendy Karaimów przyprowadził do Halicza z Krymu (Sołchat, Mangup i Kaffa) zachodnioruski książę (od 1253 roku król) Daniel Halicki (1201–1264) z dynastii Romanowiczów. Specjalny kalendarz, którego używano w halickiej gminie karaimskiej, liczył lata właśnie od wspomnianego roku 1246.²³ Najstarsze źródła dokumentujące obecność Karaimów w Haliczu pochodzą jednak dopiero z XVI wieku. Pod koniec XIX wieku Halicz był po Trokach drugą co do wielkości karaimską gminą religijną na terenie byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W 1896 roku naliczono tu 192 Karaimów.²⁴

²² T. Harviainen, *Abraham Firkowicz...*, s. 25–26.

²³ Por. M. Abkowicz, A. Sulimowicz, op. cit., s. 11.

²⁴ B. Janusz, op. cit., s. 52.

3.1. Polska tożsamość Karaimów w Haliczu

Przez cały okres panowania austriackiego w Galicji, dla gminy karaimskiej w Haliczu niemalże znaczenie miały więzi z polską kulturą i tożsamością etniczną. Głównie dlatego, że miejscowi Karaimi od ery józefińskiej podlegali austriackiemu prawu dotyczącemu obywateli pochodzenia żydowskiego w Galicji, stosunkowo długo utrzymywała się wśród nich świadomość grupy religijnej (*karaimi*), która jednak była uzupełniona o polską tożsamość etniczną. Przykłady historycznej pamięci członków gminy karaimskiej w Haliczu znaleźć można także w niektórych zachowanych źródłach pisanych. Jak podaje anonimowy autor²⁵ dokumentu, który można datować na początki II Rzeczypospolitej, jeszcze do początku XX wieku za kamień milowy w duchowym i religijnym życiu miejscowych Karaimów uznawano przybycie w roku 1686 do Halicza dwóch wybitnych uczonych karaimskich, braci Józefa i Jezajasza, którzy podnieśli poziom duchowy gminy.²⁶ „Z podniesieniem się poziomu religijnego i duchowego podnosi się również i dobrobyt Karaimów Halickich, to też spotykamy tu ludzi bogatych zamożnych, czego dowodem są liczne drogocenne ozdoby ofiarowane szczerze dla Kienesy. Karaimi przyjmują też udział w życiu publicznym ogólnopaństwowem. Mamy do dziś jeszcze ślady różnych deputacji i audiencji u różnych władców” – pisze wspomniany autor.²⁷ W kolejnych dziesięcioleciach Karaimi coraz aktywniej uczestniczyli w życiu publicznym w ramach Rzeczypospolitej. Przykładem tego było piastowanie urzędu seniorskiego przez Karaimów – jednym z nich był Leon Leonowicz, który jako senior nosił kontusz i karabelę i wslawił się zlikwidowaniem kary publicznej chłosty.²⁸

Karaimi w Galicji przychylnie przyjmowali także zmiany mające znaczenie dla wielkiego rozwoju polskiej kultury, nauki i polityki, które nastąpiły w Galicji w czasie Wiosny Ludów w 1848 roku oraz w epoce faktycznej autonomii prowincji od końca lat sześćdziesiątych XIX wieku. Z nadzieją śledzili, jak najwyższe stanowiska w urzędach austriackich obejmują przedstawiciele narodu polskiego. Potwierdzają to odnalezione materiały archiwalne, w których pojawiają się nazwiska przedstawicieli gminy w Haliczu. Przykładem mogą być dokumenty wskazujące na dobre stosunki łączące Karaimów z namiestnikiem

²⁵ Prawdopodobnie był nim Zarach Zarachowicz, pasjonujący się historią gminy karaimskiej w Haliczu.

²⁶ *Gmina Karaimska w Haliczu* [tekst przygotowywany do druku zapewne w „Myśli Karaimskiej“]. „Awazymyz“, 2008, nr 1 (18), s. 3.

²⁷ Tamże, s. 4.

²⁸ Tamże.

Galicji Agenorem hr. Gołuchowskim (1812–1875), a także dyplom i list gratulacyjny wysłane przez przedstawicieli gminy karaïmskiej w Haliczu do Alfreda hr. Potockiego (1822–1889) z okazji objęcia przezeń w 1875 roku urzędu cesarsko-królewskiego namiestnika Galicji. Dokument ten potwierdza dobre stosunki miejscowych Karaïmów z najwyższymi organami administracji w Galicji.²⁹

Stosunkowo często stykał się z Karaïmami w Galicji Agenor Gołuchowski. Wiadomo, że halicki hazzan Józef Leonowicz (1797–1867) kilka razy spotkał się z nim we Lwowie, by przedstawić mu niektóre problemy gminy karaïmskiej. Kiedy Gołuchowski pełnił funkcję austriackiego ministra spraw wewnętrznych, dzięki jego przychyłnej opinii Józefowi Leonowiczowi i kilku starszym gminy udało się uzyskać w grudniu 1859 roku w Wiedniu dekret cesarza Franciszka Józefa I, potwierdzający wydany wcześniej przywilej odbywania służby wojskowej przez Karaïmów w oddziałach sanitarnych. Dekret cesarski został następnie w styczniu 1860 roku ratyfikowany przez Gołuchowskiego i oficjalnie ogłoszony 19 stycznia tego roku. Gdy Gołuchowski w 1866 roku po raz drugi został namiestnikiem Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego, gmina halicka przygotowała z tej okazji adres, który następnie opublikowała lwowska „Gazeta Narodowa”.³⁰ Karaïmi pozytywnie postrzegali wybór Gołuchowskiego, wspominając jego zasługi w sprawie zwolnienia z służby wojskowej. Przede wszystkim zwraca jednak uwagę to, że samych siebie określają tu jako „karaïci-Polacy“, zamieszkujący tę ziemię przez siedem stuleci.³¹ Dokument potwierdza więc istnienie poczucia religijnej tożsamości *karaïmów* (karaïci) oraz jednocześnie polskiej samoidentyfikacji etnicznej, którą dopiero później, na przełomie XIX i XX wieku, zaczęła zastępować i ostatecznie ją zdominowała karaïmska samoidentyfikacja etniczna – *Karaïmi*.

4. Zakończenie

Na podstawie dostępnych materiałów można wysnuć wniosek, że od przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku Karaïmów z carskiej Rosji, do której należały także gminy karaïmskie na Litwie i Wołyniu, można uważać za odrębną grupę etniczną ze wszystkimi niezbędnymi tego atrybutami, które

²⁹ M. Pawelec, *Okolicznościowy dyplom dla hrabiego Alfreda Potockiego*. „Awazymyz“, 2013, nr 3 (40), s. 18–19.

³⁰ „Gazeta Narodowa”, nr 269, 22 XI 1866, s. 3.

³¹ M. Pawelec, op. cit., s. 20.

posiadały także inne mniejszości etniczne i narodowe XIX wieku. Oprócz odrębnej religii (karaimizmu), należały do nich zwyczaje i obyczaje, a przede wszystkim język – język karaimski należący do zachodnio kipczackiej gałęzi tureckiej rodziny językowej. Język ten zwykle się dzielić na trzy dialekty: trocki (trocko-wileński), halicki (łucko-halicki) i krymski. W pierwszych dwóch dialektach, używanych na terenach byłego państwa polsko-litewskiego, widoczne są stosunkowo silne wpływy języka polskiego.³² Obok tradycyjnej twórczości w języku hebrajskim rozwijała się także twórczość w języku rodzimym, karaimskim. Zainteresowanie własną przeszłością, zainicjowane przez Abrahama Firkowicza, także wywarło wyraźny wpływ na życie duchowe i kulturalne karaimskiej grupy etnicznej. Etniczna odrębność Karaimów została znacznie wzmocniona poprzez założenie Karaimskiego Zarządu Duchownego, co przyspieszyło jej oddalenie od wspólnoty żydowskiej i spowodowało wyraźniejsze pogłębienie się animozji pomiędzy Żydami i Karaimami³³.

Jednocześnie społeczności karaimskie wywodzące się z Krymu, a zamieszkałe w imperium rosyjskim, poddały się silnym wpływom dominującego języka i kultury rosyjskiej. W mniejszym stopniu dotyczyło to społeczności w zachodnich guberniach. W końcu XIX wieku Karaimi polscy, zwłaszcza pracownicy rosyjskich urzędów, język polski znali już słabiej. Ponieważ jednak znajomość tego języka na Litwie była oznaką przynależności do wyższych klas społecznych, nie groził mu całkowity zanik. Niektórzy działacze karaimscy w Rosji postulowali zastąpienie języka karaimskiego („tatarskiego dialektu”) bardziej „kulturalnym” językiem rosyjskim, lecz nie znalazło to uznania u Karaimów polskich.³⁴

Jawne deklaracje przywiązania Karaimów polsko-litewskich do tradycji dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów nie były możliwe ze względu na cenzurę działającą w Rosji. Jednak rosnące w XIX wieku zainteresowanie własną historią zaowocowało przywołaniem dorobku intelektualnego oraz statusu prawnego, jakim cieszyli się Karaimi w Rzeczypospolitej. Jak trafnie napisała Anna Sulimowicz: „Dzięki przywilejom wielkksiążęcym i królewskim mieli zapewnione ekonomiczne podstawy bytu, a gwarancje swobody

³² Por. M. Németh, *O wpływach polskich na język Karaimów łuckich*. „Ling Varia”, rok V (2010), nr 2 (10), s. 199–212.

³³ O kształtowaniu się poczucia karaimskiej tożsamości narodowej zob. T. Harviainen, *The rise of Karaim cultural nationalism as part of the European movement*. „Karaites Archives” 2013, vol. 1, s. 45–58.

³⁴ G. Pełczyński, *Karaimi polscy*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2004, s. 58.

wyznania pozwoliły im rozwijać się duchowo – czasy dawnej Rzeczypospolitej to «złoty wiek» karaïmskiej nauki. Rozbiory oznaczały także dla Karaïmów koniec pewnej epoki. Gminy w Haliczu i Kukizowie zostały oddzielone korodnem od społeczności na Litwie i Wołyniu, Karaïmi utracili status, jakim cieszyli się w Rzeczypospolitej i zostali zmuszeni do podjęcia starań o jego przywrócenie. Skłoniło ich to do poszukiwania odpowiedzi na pytanie «kim jesteśmy?» i w konsekwencji zapoczątkowało przemianę społeczności wyznaniowej w naród, która miała się dokonać w ciągu następnego stulecia.³⁵ U Karaïmów z Trok, gdzie istniała najliczniejsza na terenach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów gmina karaïmska, przez cały wiek XIX utrzymywała się świadomość dawnego państwa polsko-litewskiego, która często towarzyszyła patriotyzmowi związanemu z polską kulturą, literaturą i językiem. Polskość ta w prawie naturalny sposób była obecna w poczuciu tożsamości karaïmskiej grupy etnicznej. Wszystkie te elementy widoczne są u hachama Kobeckiego i jego rodziny. Także Karaïmi z gminy religijnej w Haliczu, która jako leżąca w granicach Galicji była osamotniona w austriackiej monarchii, odczuwali silny związek z polską kulturą, polityką i historią, o czym świadczy także wsparcie dla polskich polityków w Galicji po 1848 roku. Przynależność do polskiej kultury i identyfikowanie się z nią przy jednoczesnym zachowaniu karaïmskiej tożsamości religijnej były dla miejscowych Karaïmów czymś logicznym i naturalnym. Ze względu na pozostawanie halickiej społeczności w izolacji od pozostałych skupisk karaïmskich dopiero w XX wieku karaïmska wspólnota wyznaniowa w Haliczu stała się wspólnotą etniczną, nawet wtedy nie zatraciła jednak cech właściwych polskości.

Bibliografia

- Abkowicz, Mariola. Sulimowicz, Anna. *Karaj jollary – karaïmskie drogi. Karaïmi w dawnej fotografii*. Wrocław: Bitik 2010.
- Czacki, Tadeusz. *Rozprawa o Żydach i Karaitach*. Kraków: Biblioteka Polska 1860.
- Gąsiorowski, Stefan. *Karaïmi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*. Kraków – Budapest: Wydawnictwo Austeria 2008.
- Gmina Karaïmska w Haliczu*. „Awazymyz”, 2008, nr 1 (18), s. 3–4.
- Harviainen, Tapani. *Abraham Firkowicz – przeciwstawne portrety bibliofila*. W: Mariola Abkowicz, Henryk Jankowski (red.): *Karaj kiuńlari. Dziedzictwo Narodu*

³⁵ A. Sulimowicz, *Karaïmi*, W: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa: Muzeum Historii Polski 2010, s. 159.

- Karaïmskiego we współczesnej Europie / Наследие Караимов в Современной Европе / Heritage of Karaïms in Present Europe.* Warszawa, 19–21.09.2003. Wrocław: Bitik 2004, s. 21–27.
- Harviainen, Tapani. *The rise of Karaïm cultural nationalism as part of the European movement.* „Karaite Archives” 2013, vol. 1, s. 45–58.
- Huhtala, Liisi. Harviainen, Tapani. *Maila Talvio, a Finnish Authoress Visits the Karaïms in Lithuania in 1894.* „Studia Orientalia” 1997, t. 82, s. 99–109.
- Janusz, Bohdan. *Karaïci w Polsce.* Kraków: Księgarnia Geograficzna „Orbis” 1927.
- Mickiewicz, Władysław. *Pamiętniki*, t. 2. 1862–1870. Warszawa: Gebethner i Wolff 1927 (wznow. Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2013).
- Németh, Michał. *O wpływach polskich na język Karaïmów łuckich.* „Ling Varia”, rok V (2010), nr 2 (10), s. 199–212.
- Pawelec, Mariusz. *Okolicznościowy dyplom dla hrabiego Alfreda Potockiego.* „Awazymyz”, 2013, nr 3 (40), s. 18–21.
- Pawłowicz, Edward. *Wspomnienia: Nowogródek, więzienie, wygnanie.* Lwów: nakład autora 1887.
- Pelczyński, Grzegorz. *Karaïmi polscy.* Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2004.
- Sulimowicz, Anna. *Karaïmi, W: Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. Michał Kopczyński, Wojciech Tygielski. Warszawa: Muzeum Historii Polski 2010, s. 147–160.
- Szapszał, H[adży] S[eraja]. *Ś. P. Hachan Romuald Kobecki. (Z powodu 25-lecia jego zgonu).* „Myśl Karaïmska” 1935–1936, z. 11, s. 80–84.
- Talko-Hryniewicz, Julian. *Karaïmi vel Karaïci. Zarys antropologiczno-etnograficzny.* „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 7, Kraków 1904, s. 44–100.
- Zajączkowski, A[naniasz] [rec.]. *Juljan Talko-Hryniewicz, Z przeżytych dni (1850–1908), Warszawa 1930.* „Myśl Karaïmska”, 1935–1936, z. 11, s. 91.
- Zajączkowski, Ananiasz., *Karaïms in Poland. History, language, folklore, science.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1961.

Źródła internetowe:

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg= \[28.10.2017\]](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg= [28.10.2017]).